

Az utolsó szemelvények a tradicionális középkori történeti paradigmát szemléltetik a Szeldzsukok történetéről. Előbb az egyiptomi keresztény al-Makīn XIII. századi krónikájából idéz a dinasztia történetének kezdetéről. Ebben jól megfigyelhető a hivatalossá vált álláspont: Togril béget egyértelműen az elsőnek tekinti az uralkodócsalád tagjai között, akit sikerei nyomán a kalifa maga kérte fel, hogy jöjjön a segítségére. Ugyanakkor érdekes epizódokat is közöl, melyek azért elűnek a bevett tradíciótól: az oguzok nagy szenvedéseket zúdítottak Horászán népére, és röviden kitér az „iraki” törökök dulásaira is nyugaton. Ibrahim Inál lázadásának leírása is figyelemre méltó, mivel a türkmén csoportok ingatag lojalitása miatt a birodalom egységéről nehéz volna beszélni ebben az időszakban – Togril halála után Alp Arslán sem lett olyan egyszerűen az utóda, mint a krónikában szerepel. Ibn al-Dawādārī mameluk-kori szemelvényeiből szintén a tradíció bevezetése tűnik ki: Szeldzsuk vezéri családból származott, melynek Szászánida ősei voltak, és már ő is a szomszédos területek meghódítására törekedett. Hatalmától még a gaznavida Mahmúd is tartott, de meghalt, mielőtt összecsaptak volna, így hatalmát fia, Maszúd örökölte, aki viszont alkalmatlan volt uralkodónak – Allah Szeldzsuk házára ruházta a hatalmat. Togril bég végül békésen szerezte meg Horászánt, miután Maszúd serege széthullása után elmenekült előle. A kötet mindkét részét bőséges jegyzetapparátus kíséri, a végén részletes irodalomjegyzék és névmutató található.

Frenkel rövid kötete jól illeszkedik az utóbbi évek egyre jobban bővülő szeldzsuk-kutatásba (főleg a Routledge kiadó vonatkozó sorozatában). Az általa közölt szemelvények jórészt eddig ismeretlenek voltak az orientalistákon, turkológusokon kívüli közönségnek (bár mint említettem, a sztyepei szemelvények zömét magyarul már olvashattuk). Betekintést nyújtanak az eurázsiai nomád törökök és a korabeli iszlám világ összetett kapcsolatába, a törökökről alkotott kép változásaiba. Ibn Hassūl fordítása főleg igényt tarthat a figyelemre, hiszen ez a rövid értekezés az egyik legelső forrás a Szeldzsuk-dinasztia felemelkedéséről. A sztyepei népek életmódjáról, hagyományairól is jó képet lehet alkotni belőle, vagyis a téma iránt érdeklődő hazai kutatók is haszonnal forgathatják a kötetet. Végül, a korai szeldzsuk történelem vizsgálata a honfoglalás kori magyarság katonai–politikai berendezkedéséhez is hasznos párhuzamokat nyújthat.

Tösér Márton

NIKOLAS JASPERT – STEFAN TEBRUCK (HG.)

DIE KREUZZUGSBEWEGUNG IM RÖMISCH-DEUTSCHEN REICH (11.–13. JAHRHUNDERT)

(Ostfildern, Jan Thorbecke, 2016. 376 o. ISBN 978-3-7995-0383-9)

A kötet tanulmányai eredetileg előadásként 2012-ben Gießenben, a Justus Liebig Egyetemen tartott nemzetközi történészkonferencián hangzottak el. Az előadások témaválasztása jól kiegészíti a klasszikus kereszties hadjáratok francia vagy angol földről induló résztvevőivel foglalkozó tanulmányok tekintélyes sorát. Nem mintha a kortársak által inkább csak műkedvelőnek tekintett Reinhold Röhrichtnek köszönhetően ne állna a kutatók rendelkezésére a német keresztiesek és zarándokok impozáns, 1500 fő körüli név-

jegyzéke.¹ Mégis, az 1870-es évek óta egyre gyarapodó szakirodalom, részfeldolgozások és digitális okmánytárak indokoltá teszik a kereszties hadjáratokban és a zarándoklatokban felbukkanó nevek régiókénti azonosítását és helyi, társadalmi kontextusba állítását. A szerkesztők, Nikolas Jaspert (Ruprecht-Karls-Universität) és Stefan Tebruck (Justus-Liebig-Universität, Gießen) alapos bevezető tanulmánya egyfajta bibliográfiai bevezetést kínál a témához, a Röhricht utáni szépszámú publikáció értékelő felsorolásával. A kötet tanulmányai a következő négy megközelítésben vizsgálják a témát: egyes német régiók és az onnan származó résztvevők, a lovagrendek, szerzetesrendek szerepe, a keresztiesek mobilizációja, a prédikációk befogadó közönsége, végül pedig a tárgyi kultúra, az ereklyék és emléktárgyak szerepe.

Alexander Berner (Universität Duisburg–Essen) az északnyugati birodalmi területekről, azaz leginkább a kölni érsekség területéről induló keresztiesek tevékenységét vizsgálja írásában (*Kreuzfahrer aus dem Nordwesten des Reichs, 1096–1230*).² A részvétel igen magas volt az első, a harmadik és az ötödik hadjáratok idején, míg a többi esetben az alacsonyabb részvételi szándékot a politikai helyzet bizonytalanságában, trónviszályokban, egészen konkrétan a kölni érsek és a német király viszonyában lehet keresni. Annál érdekesebbek azoknak az eseteknek a számba vétele, amikor bizonyos családok folyamatosan, visszatérően vettek részt a hadjáratokban, míg ugyanakkor egyes grófi dinasztiák látványosan távol tartották magukat a kortársaikat magával ragadó vállalkozásoktól.

Stefan Tebruck a szász–türingiai térség birtokosainak a Szentföld iránti érdeklődését mutatja be (*Kreuzfahrer und Jerusalemfahrer aus dem sächsisch-thüringischen Raum, 1100–1300*). Nem meglepő, hogy a Magdeburgi érsekség területéről lévén szó, itt szembeülnünk az elbai szlávok, a vendek és még távolabb, a poroszok elleni kereszties hadjáratoknak a szentföldiekkel már az 1107/8-as évtől nyomon követhető rivalizáló szerepével. Mindez azonban nem zárta ki, hogy az aktivitást mutató világiak mindkét területre induló hadjáratokban részt vegyenek, míg az egyháziak közül a halberstadti és naumburgi főpapok rendületlen érdeklődése érdemel említést. A rendelkezésre álló 130 névből nem meglepő módon 40 a grófi családokhoz, 33 a miniszteriálisakhoz és hűbéresekhez, 24 pedig az egyháziakhoz köthető, akik mellett még 9 érsek és püspök, valamint 10 herceg, tartomány és örgróf említhető. Csúcspontnak az 1180-as évektől az 1220-as évekig terjedő időszak tekinthető, ami a Szt. Erzsébet életéből is ismert türingiai tartománygróf, IV. Lajosnak halálával zárul. Lajos elhunytá arra is felhívja a figyelmet, hogy a keresztiesek egynegyede bizonyíthatóan meghalt küldetése során, ami az otthoniak számára sokszor politikai, pénzügyi, egzisztenciális válsághelyzetet idézett elő.

A következő tanulmányban Alan V. Murray (University of Leeds) a birodalom délnyugati területéről származó keresztieseket jellemzi (*Das erste Jahrhundert der Kreuzzugsbewegung im Südwesten des Reiches: Kreuzfahrer aus Franken, Schwaben und dem Elsaß*

¹ Röhricht, Reinhold: Deutsche Pilger- und Kreuzfahrten nach dem Heiligen Lande 700–1300. Berlin, 1878.; Uő: Die Deutschen im Heiligen Lande. Chronologisches Verzeichnis derjenigen Deutschen, welche Jerusalemfahrer und Kreuzfahrersicher nach zu weisen oder wahrscheinlich anzusehen sind (c. 650–1291). Innsbruck, 1894. (Reprint: Aalen, 1968.); Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande. Hrsg. und erläutert von Reinhold Röhricht und Heinrich Meisner. Innsbruck, 1900.

² Korábbi ismertetésünket lásd Alexander Berner: Kreuzzug und regionale Herrschaft. Die älteren Grafen von Berg 1147–1225. Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2014. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 591–593. o.

im Zeitraum von 1097 bis 1204). Először is kitér arra, hogy Christoph von Zimmern (1519–1566) műve családtörténeti megfontolásokból fiktív keresztzesekkel népesítette be az első kereszties hadjárat általa újraírt történetét. Murray a második kereszties hadjáratban résztvevő III. Konrád szerepét nagyra értékeli, de seregét jórészt csőcseléknek tekinti, amit számos kutató ma már kételkedve olvas.³ Utal arra, hogy I. Frigyes hadjáratának ismerjük leg részletesebben a résztvevőit, s külön is felhívja a figyelmet közöttük a híres Minnesängerre, Friedrich von Husenre. A XIII. század elején felfigyel a tartósan keleten tartózkodó Werner von Eguisheimra, aki – nyelvismeretüknek köszönhetően – Friedrich von Pettauval II. Andrásához indult követségbe. Az első fejezetet záró írásában Hubert Houben (Univesità del Salento, Lecce) nagy figyelmet szentel a szárazföldi és vízi út használatának, a kettő lehetséges kombinációjának, az egyes választások előnyeinek és hátrányainak, s általában Itáliának a német keresztiesek logisztikájában játszott szerepének (*Auf dem Weg ins Heilige Land: Deutsche Pilger, Kreuzfahrer und Ordensritter in Italien*).

A kereszties eszmerendszer támogatásának látványos és hatékony eszköze volt a szentföldi lovagrendek működésének anyagi támogatása, rendházaik alapításának előmozdítása, melynek tárgyalása a kötet második nagy fejezetét alkotja. Jochen Burgtorf (California State University) a templomosok birodalmi jelenlétét mutatja be, már amennyire a szegényes forrásanyag engedi, még ha ebben a gazdagon képződött későbbi mítoszokra is tekintettel van (*Die ersten Templerniederlassungen im Reich*). A rendek európai terjedésének a második kereszties hadjárat látványos katonai kudarca ellenére is nagy lökést adott, így nem meglepő, hogy az első templomos birtokot Lotaringiában éppen 1147-ben nyerik el. A templomosok iránti szimpátia fellángolásához mindenképpen hozzájárult, hogy maga III. Konrád is Jeruzsálemben a templomosok palotájában, vagyis az Al-Aksza mecsetben lakott, s közvetlen kapcsolatba kerülhetett a rend előjáróival.

Karl Borhardt (*Monumenta Germaniae Historica*, München) feladata már sokkal könnyebb volt a Johanniták működésének a bemutatására, hiszen a rend oklevéltára megélte a legújabb kort (*Zwischen Almosensammeln und Besitzerwerb: Die frühen Johanniter in Mitteleuropa, 12.–13. Jh.*). A címben szereplő Közép-Európa megnevezés némileg félrevezető, hiszen ez inkább a mai Ausztriában, Lengyel- és Csehországban található rendházaikra utal, a magyarok éppen csak említést nyertek, mivel a XIII. század elejéig a cseh rendházakkal alkottak közös tartományt. A szerző vizsgálja a Német lovagrendhez való viszonyukat, alamizsnagyűjtő, majd tudatos birtokszerző tevékenységüket, az ispotályok és városi plébániák vezetésében vállalt szerepüket.

A leggazdagabb forrásanyag talán a Német Lovagrendről maradt fenn, aminek bemutatására Marie-Luise Favreau-Lilie (Freie Universität, Berlin) vállalkozott (*Träger und Förderer des Deutschen Ordens im Deutschen Reich, 13. Jh.*). A rend felvirágztatásban a magyar történelemből is ismert Hermann von Salza nagymester, valamint II. Frigyes császár játszott kiemelkedő szerepet, a gazdaságilag és kereskedelmileg jelentős Szicíliában és a Német Birodalomban egyaránt. A birodalmi kiváltságok mellett a világi előkelők részéről megnyilvánuló támogatást a rend maga is kiérdemelte az ötödik kereszties háború során Damiettánál tanúsított kiemelkedő vitézségével, noha a rend természetesen jelen volt a Baltikumban és az Ibériai-félszigeten is. Frigyes még abban a

³ The Second Crusade. Holy War on the Periphery of Latin Christendom. Ed. Jason T. Roche, Janus Møller Jensen. Brepols Publishers, Turnhout, 2015. (Ismertetését lásd jelen számban, 243–246. o.)

kiváltságban is részesítette a rendet, hogy az udvarban az uralkodó költségén állandóan két pápi tagjuk jelen lehetett, amivel a királyi udvartartás részévé váltak. A képet Nikolas Jaspert (Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg) áttekintése zárja a Szent sír lovagrendről, amelynek a denkkendorfi házokról tett megjegyzései jól kiegészítik Gia Toussaintnak későbbi művészettörténeti elemzését (*Der Orden vom Heiligen Grab im nordalpinen Reich: Kanonikale Verflechtungen*), amire egy szerkesztői utalás az olvasót figyelmeztethette volna.

A kötet érdekfeszítő részét alkotják a keresztes propagandát, a keresztes bullákat és felhívásokat bemutató tanulmányok. Claudia Zey (Universität Zürich) a német területeken működő pápai legátusokat tekintette át (*Die päpstlichen Legaten als Kreuzzugswerber im Reich*). Arra az eredményre jutott, hogy a XII. században a Kúria legátusoknak a teológiában kitűnően képzett, a császári udvar szemében is tekintélyt parancsoló személyeket választott ki, s meglepő módon az egyetlen Dietwin von S. Rufina kivételével – aki III. Konrádot Magyarországon át kísérte – a német származás és nyelvtudás nem játszott szerepet. A XIII. századtól kezdve azonban a legátusok helyett, már általános legátusi felhatalmazás nélkül szerephez jutnak a helyi világi és monasztikus hierarchia képviselői, akik már a hallgatóság anyanyelvén tudtak megszólalni.

Christoph T. Maier (Universität Zürich) a ferenceseknek és domonkosoknak a hadjáratok meghirdetésében játszott szerepét, valamint a Kúria szempontjait veszi számba a balti és szentföldi hadjáratok közötti rangsor mérlegelésekor (*Propaganda und Diversifikation der Kreuzzüge im 13. Jh.*). Felhívja a figyelmet arra, hogy a pápai bullák mellett a helyi, alsóbb szinten keletkezett dokumentumoknak milyen komoly forrásértéke van a népszerűsítés mindennapjainak a megvilágításában. Így utal az 1265-ös „Expansio in cruce” bulla egy példányára, melynek a hátoldalán annak német fordítása nagyméretű, felolvasásra alkalmas írással volt lejegyezve, valamint kisebb betűkkel, mintegy az egyházi jogi kiváltságokra nyújtott szakmai „háttér információként” az 1215-ös „Ad liberandum” bulla latin szövege kapott helyett. Még érdekesebb egy, a Baltikumra vonatkozó 1243-as pápai levélhez másolt lista, amelyben az egyes domonkos priorátusok illetékességi területét rögzítették, figyelemmel a császári és pápai ellenét által érintett területek politikai hangulatára. Végül utal arra, hogy a történetírás a szentföldi hadjáratokkal ellentétben a baltikumiakban résztvevők névsorával, azok prozopográfiai vizsgálatával még adós.

A fentieket jól egészíti kin Bernd Bastert (Ruhr-Universität, Bochum) dolgozata, amely azt vizsgálja, hogy a német nyelvű irodalomban a keresztes témák milyen szerephez jutottak (*Das Buch von Akkonim Kontext der deutschen Kreuzzugsliteratur des 12. bis 14. Jhs.*). A francia keresztes témák által ösztönzött ciklusokkal szemben Konrád von Würzburg Schwanritterje és Lajos, türingiai tartománygróf hadjárata mellett a Stájer rimeskrónika egyes kéziratai őrizték meg Akkon 1290-es elestének a történetét. A szerző ezt az osztrák területen ekkor már szilárd bázist szerzett Német Lovagrend hatásának tulajdonítja, amit a szövegek hagyományozása is alátámasztani látszik.

A kötet záró részét Gia Toussaint (Universität Hamburg) tanulmánya nyitja, aki a szentföldi relikviák egyik tipikus műfaját, a szent kereszt ereklyéket vizsgálja (*Von Jerusalem nach Cleveland. Ein Tafelreliquiar von 1214 und seine Reliquien aus der Limburger Staurothek*). A ma Clevelandban őrzött darab a jeruzsálemi eredetű, hozzávetőlegesen 20 cm magasságú keresztípushoz tartozik, amit egy 1214-re datált táblába helyezésekor egészítettek ki Konstantinápoly kirablását követően nyugatra hozott Krisztus és Mária

ereklyékkel. Ez utóbbiak sora szinte egyezik egy limburgi, hasonló emlékkal, így feltehető, hogy azokat félezték meg és adták át az újabb sztaurotéka számára. Ez a feltevés a limburgi modellként való azonosításának egyébként sem mond ellen.

Andrea Worm (Karl-Franzens-Universität, Graz) a Szentföldhöz kapcsolódó ábrázolások különleges formáit veszi sorba (*Visuelle Vergegenwärtigungen Jerusalems und der Heiligen Stätten im Reichsgebiet. Überlegungen zu Kontexten und Übermittlungswegen*). Kitér a XII. századi zwiefalteneri liturgikus könyvben és egy saint-omeri Gesta Francorum-kéziratban található szentföldi térkép jelentőségére, valamint a németföldi Szent sír, illetve Krisztus mennybemenetele ábrázolásainak a zarándokok beszámolóira, illetve a zarándok ampullák hozzáférhető képeire visszavezethető sajátosságaira.

Bianca Kühnel (The Hebrew University of Jerusalem) a szentföldi templomok mintájára és tiszteletére épült emlékeket tekinti át (*Monumental Representations of the Holy Land in the Holy Roman Empire*). A paderborni Busdordf, a gernodei Szt. Cyriacus, az eichstätti kapucinus templomok után nagyobb terjedelmet szentel az aacheni palotakápolna ereklyéinek és átépítéseinek, a párizsi Saint chapel-nek és IV. Károly császár – részben az előbbieik hatására tett – prágai és karlsteini alapításainak. A kötetet Jürgen Bärsch (Katholische Universität, Eichstätt-Ingolstadt) tanulmánya zárja a szentföldi és jeruzsálemi szimbolikának a templomalaprajzokban, de még inkább a nagyheti liturgiában jelentkező hatásáról. A szentföldi gondolat mindennapos liturgikus jelenlétét és hatását a keresztes háborúk zarándoktömegeinek mozgása és templomi jelenléte még élőbbé tette, a szenvedéstörténethez kapcsolódóan megnyilvánuló tisztelet pedig tovább gazdagította (*Jerusalem im Spiegel der abendländischen Liturgie des Mittelalters*).

A magyar had- és művelődéstörténeti szakirodalom számára a jelen kötetekhez hasonló áttekintések rendkívül hasznosak, hiszen a XIII. század elejéig éppen azokról a tömegekről szólnak, amelyek Magyarországon keresztül vonulva indultak meg a Szentföld irányába, s a legtöbb esetben erre is tértek vissza. Az egyes átvonuló csoportokban és seregekben megjelenő egyházi, világi, vagy egyszerűen csak művelődéstörténeti szempontból számottevő személyiségeknek a kulturális és egyházi transzferben játszott szerepe eddig jórészt említés nélkül maradt, pedig éppen jelen kötet mutatja meg, hogy soraikban a középkori társadalom milyen figyelemre méltó alakjai jelentek meg.

Veszprémy László

JASON T. ROCHE – JANUS MØLLER JENSEN (ED.)

THE SECOND CRUSADE HOLY WAR ON THE PERIPHERY OF LATIN CHRISTENDOM

(*Outremer, Studies in the Crusades and the Latin East, 2, Brepols Publishers, Turnhout, 2015. XII+338 o. ISBN 978-2-503-52327-9*)

A keresztes háborúk történetében nem a második keresztes hadjárat vonta magára leginkább a kutatók figyelmét, még ha magyar szempontból a vállalkozás rendkívül érdekes is. Most nem Clairvaux-i Szent Bernát működésére gondolunk, hanem arra, hogy a német uralkodó, majd nyomában a francia király átvonult Magyarországon, s ennek eredménye-